

Відгук офіційного опонента

на дисертацію

ІЛЛІ ЧЕДОЛУМИ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ МИХАЙЛА РУДНИЦЬКОГО (1889-1975)

представленої на здобуття наукового ступеня доктор філософії
за спеціальністю 032 – історія та археологія
Науковий керівник — проф. Ярослав Грицак

Дисертаційне дослідження Іллі Чедолуми, присвячене Михайлові Рудницькому — українському літературному критику, письменнику, перекладачу, журналісту і викладачеві — написане в дуже складному жанрі інтелектуальної біографії. Амбіцією молодого дослідника було представити світогляд Рудницького, коло його спілкування на широкому тлі епохи. Відразу скажу, що це надзвичайно складне завдання вдалось пану Іллі Чедолумі виконати і ми отримали цікаву студію «людина на тлі епохи», а більш конкретно — портрет галицького українського інтелігента на фоні східноєвропейських колізій ХХ століття. Це біографія, яка віддзеркалює долю ліберального проєкту в Центрально-Східній Європі.

Актуальність теми

Біографістика не належить до найбільш розвинутих в Україні напрямків досліджень. Навіть біографії найвидатніших і найцентральніших в українській історії постатей рідко коли є повномасштабними дослідженнями. Ще менше на біографії щастить галичанам, які – за невеликими винятками – до пантеону не можуть потрапити саме через свою «галицькість», а отже, маргінальність за парадигмою, успадкованою від історіографії ХХ століття.

Інтелектуальна біографія — надзвичайно вимогливий жанр; потрібно не лише солідної теоретичної бази та широкої загальної освіти, а й ґрунтовного вивчення великого обсягу джерел. Це елітарний жанр, що перебуває на межі історичних, філософських та політичних наук. У даному випадку додатково потрібно було ще й певного обсягу знань з галузі літературознавства, культурології та перекладознавства.

В Україні жанр інтелектуальної біографії представлений лише кількома книжками, серед яких я би назвала передусім «Пророк у своїй Вітчизні» Ярослава Грицака. Вже тому дослідження Іллі Чедолуми слід визнати актуальним. Ще більш актуальним воно стає завдяки виборві постаті Михайла Рудницького як предмету дослідження, оскільки він стояв в центрі подій і дискусій, які велися у першій половині ХХ століття, зокрема, про європейськість / провінційність української культури, про самостійний статус («мистецтво для мистецтва») чи — навпаки — заангажованість, про прагнення до збереження демократичних принципів у політичному і громадському житті і наростання тоталітарного тиску.

Дотепер не існувало його повноцінної біографії, і то попри те, що він, як і інші члени родини Рудницьких віддавна були об'єктами зацікавлення дослідників. Досить назвати одну знакову для істориків постать — Івана Лисяка-Рудницького, та деякі

прогалини в його біографії, щоб зрозуміти, наскільки актуальним і – водночас — складним було завдання, яке постало перед здобувачем.

Безсумнівно, майже всі члени родини Рудницьких — Іван-Кедрин Рудницький, Мілена Рудницька та її син Іван Лісяк, Антон Рудницький і Михайло — заслуговують на біографію, адже всі вони відіграли значну роль в українському політичному і культурному житті. Однак з-посеред них лише Кедрин дочекався (не надто вдалої) біографії. Тому дослідження Іллі Чедолума заповнює відчутну прогалину в біографістиці.

Методологія

Вибір Михайла Рудницького як предмету дослідження і взаємодії інтелектуалів і суспільства в українській історії ХХ ст. як об'єкту означав для автора необхідність зануритися в вивчення ширших процесів, передовсім — національної емансипації та соціальних і світоглядних змін, які супроводжували модернізацію.

З одного боку, Михайло Рудницький був типовим представником галицької української інтелігенції — його дід був греко-католицьким священником, батько здобув юридичну освіту. Іншими словами, Михайло Рудницький належав до відносно молодого прошарку світської української інтелігенції. З іншого — єврейське походження його матері робить Рудницького, та й всю його родину, нетиповим прикладом асиміляції до української культури. Провідна роль, яку відіграв Михайло Рудницький у культурному житті першої половини ХХ століття робить його досить унікальною постаттю. Унікальною — не значить винятковою, адже від другої половини ХІХ і протягом першої половини ХХ століття в українську політику і культуру приходять ціла плеяда визначних діячів, чия етнічна ідентичність була складною. Зокрема, на той час припадає поява *gente Polonus, natione Ruthenus* — якщо перефразувати відому наприкінці ХІХ століття формулу. Спочатку з'являється ціла низка політичних і культурних діячів на Наддніпрянщині, щоб назвати тільки Володимира Антоновича, Тадея Рильського чи молодших В'ячеслава Липинського та Ольгерда Іполита Бочковського. У випадку Галичини однозначний вибір української ідентичності культурних і політичних діячів не-українського походження — явище початку ХХ століття.

Ілля Чедолума, посилаючись на дослідження др Марії Вовчко, зазначає у своїй дисертації, що мішані українсько-єврейські подружжя були рідкісним явищем, яке проте було частиною модернізаційних процесів. Автор поставив собі завдання на прикладі Михайла Рудницького проаналізувати їх, використовуючи при цьому не лише загально-історичну методологію, а й соціологічну теорію соціальних полів П'єра Бурдьє для аналізу боротьби за різні форми влади / контролю в суспільстві, теоретичні концепти стратегії виживання в умовах Голокосту, а навіть залучивши семіотичний аналіз для аналізу візуальних джерел. Цей строкатий перелік використаних методів може викликати побоювання, що дослідження втратить цілісність, однак і тут автору вдалося щасливо обминути небезпечні скелі на шляху. Великою мірою це сталося завдяки чіткій, спертій на хронологію структурі дослідження.

Структура

Перший розділ має вступний характер — в ньому описано стан досліджень, джерела і методологію. **Другий розділ** охоплює період дитинства і юності (1889–1922) Михайла Рудницького. У ньому представлено сімейну історію, час навчання у гімназії та університеті, а також ті середовища, які сформували Рудницького як літературного

критика, до яких належали польські та українські модерністські письменники кола Молодої Польщі і Молодої Музи. На жаль, так і не з'ясовано точніше обставин виїзду / депортації Рудницького (с. 78). Чому він опинився у Києві, тоді коли інші опинялися в Росії? Окреме місце займає у цьому розділі діяльність М. Рудницького періоду визвольних змагань. Тут Ілля Чедолума, завдяки залученню нових джерел дуже детально висвітлює воєнні і повоєнні перипетії Рудницького, зокрема, участь в українській дипломатичній місії під час Паризької мирної конференції. Саме цей підрозділ є найцікавішим з огляду на новий фактаж, який вдалося встановити здобувачу. **Третій розділ** висвітлює міжвоєнний період (1922–1939) у діяльності Рудницького, його взаємини з політичним і культурними колами, гадане «радянське фільство» і поступово наростаючий конфлікт з одного боку, з націоналістичним табором, з іншого — з клерикальним. Дуже цікаві у ньому згадки про колег по гімназії та університеті — про Альфреда Білика і Пйотра Дунін-Борковського, лише шкода, що більш докладно не простежено цих взаємин. Останній, **четвертий розділ** охоплює найдовший і найбільш контроверсійний період життя Михайла Рудницького, (від початку Другої світової війни до смерті). На підставі аналізу здебільшого радянських документів досліджено стратегії виживання під час німецької та радянської окупації. Кожен розділ завершується коротким підсумком викладеного матеріалу і висновками. Доповненням нарративної частини дисертації є список скорочень, список використаних джерел, бібліографія та список публікацій, присвячених темі дисертаційного дослідження. Завдяки такій прозорій структурі дослідження легко читається і легко простежуються основні його положення.

Джерельна база

Джерельну базу дослідження автор поділив на неопубліковані і публіковані джерела (мемуаристи; бібліографія праць Рудницького; статті у періодиці). Імпонує обсяг залучених вперше джерел, зокрема листування батька Івана Рудницького (батька Михайла), та вцілілі листи Рудницького з міжвоєнного періоду. Особливо цінними є документи, що висвітлюють діяльність Рудницького як члена української делегації на Паризьку мирну конференцію. Натомість загалом відомі і вже неодноразово використані документи, у яких віддзеркалено повоєнні репресії і ідеологічний тиск на львівську інтелігенцію. Важливим джерелом є листування Михайла Рудницького з племінником Іваном Лисяком-Рудницьким з Архіву Університету Альберти (Едмонтон, Канада). Оригінальним внеском здобувача було залучення документів Центрального розвідувального управління США (Central Intelligence Agency) та Архіву Визвольного руху. Натомість документи Галузевого державного архіву СБУ вже використовувались. Здобувач провів також інтерв'ю з професором Миколою Ільницьким, який був особисто знайомий з Михайлом Рудницьким, що дозволило додати штрихів до портрету Рудницького як викладача і людини. Однак основний образ вимальований на підставі спогадів сучасників та молодших колег, до найбільш відомих належать Петро Карманський, Святослав Гординський, Остап Тарнавський та Лариса Крушельницька. Доповненням для цих джерел стали публікації самого Рудницького і його сучасників у пресі міжвоєнного, воєнного і післявоєнного періоду. На жаль, майже не використано польськомовних публікацій Рудницького.

Загальна характеристика

Дисертаційне дослідження Іллі Чедолуми дбайливо оформлене, добре структуроване, його виклад добре аргументований, а висновки спираються на ретельному аналізі джерел. Узагальнення, до яких вдається автор — біографія Михайла Рудницького як

відображення долі української інтелігенції в Галичині ХХ століття; труднощі у формуванні українського лібералізму — є цілком обґрунтованими. Здобувач акцентує увагу на притаманному світоглядові Рудницького еkleктизмі, про що писали вже попередні дослідники. Його оригінальним внеском у цю характеристику є увага до зовнішніх факторів, під тиском яких знаходився Рудницький. Натомість викликає зображення цих факторів як бінарної опозиції: між націоналізмом і комунізмом.

Детальні зауваження

Як будь-яке дисертаційне дослідження, так і праця Іллі Чедолуми не позбавлена огріхів, як суто технічних, так і глибших — певних прогалин у дослідженні або певної непослідовності. Почнімо зауваження з тверджень здобувача, які є потребували б уточнення або є проявом непослідовності чи викликають сумніви.

У першому розділі автор пише, що світогляд Михайла Рудницького сформувався і залишався протягом усього життя значною мірою модерністським. Натомість у вступі мова про те, що Рудницький заперечував світогляд модернізму, і саме це твердження повторюється в різних місцях роботи. У підрозділі 2.4 (Світогляд Михайла Рудницького між модернізмом і лібералізмом) сумніви викликає твердження про бунт Рудницького проти модерності як світогляду. Вочевидь, йдеться про бунт проти віри в поступ, служіння народові, себто у позитивістські чи народницькі ідеї. Припускаю, що йдеться про те, що Автор не завжди відрізняє модерність від модернізму.

Ще більше сумнівів викликають міркування здобувача навколо модернізму. Зокрема, на с. 61 він називає Фрідріха Ніцше і Станіслава Пшибишевського «ідеологами модернізму». Тим часом модернізм не був ідеологією, а течією у філософії та культурі. Можна припустити, що Автор не достатньо глибоко розуміє це поняття, зокрема, й те, що модернізм як філософська течія виріс із заперечення можливості пізнання в оперті лише на науку чи релігію, і відтак, мав дуже розмаїті прояви. Вочевидь, авторові невідома також дискусія про світоглядну розмаїтість модернізму, про відмінність східноєвропейських модернізмів від західноєвропейського мейнстріму. Внаслідок цього трапляється плутанина з назвами літературних течій (с. 64): символізм не є узагальнюючою назвою, натомість такою є модернізм. Молода Польща — це не лише поети символісти, а й інші. Спільним знаменником для різних літературних течій — символізму, парнасізму, неоромантизму, імпресіонізму був модернізм.

Здається, що здобувач також неправильно розуміє поняття «секуляризація» (с. 49), адже воно не є запереченням релігії та віри в Бога.

На с. 34 здобувач відзначає: «Ні міжвоєнні Польща та Румунія, ні, звісно, Радянський Союз, не були соціально-політичними системами, які сприяли би формуванню ліберальних середовищ». Як на мене, це прояв занадто вузького бачення — міжвоєнні Польща, Румунія та СРСР мали дуже різні системи, але сходилися в трактуванні українського питання. Натомість щодо лібералізму, то на пальцях однієї руки можна порахувати ті держави, які в цей час сприяли його розвиткові. Щоправда Автор тут же робить виняток, згадуючи про Чехословаччину, і тут же припускається помилки: «ліберальний проєкт зміг втілитися лише на теренах міжвоєнної Чехословаччини — найбільш індустріально розвинутого регіону Габсбурзької монархії з сильним впливом німецької культури». Але ж фундаментом ліберального проєкту була освіта громадян і вплив на суспільно-політичне життя високоосвічених еліт, а не індустрія чи вплив німецької культури!

Не менш дивує ствердження зі с. 35 мовляв, стан досліджень не дозволяє ствердити, чи УНДО було ліберальним середовищем, а тому лібералізм творили

культурні діячі. З точки зору логіки це неправильний висновок. Безумовно, що культурні діячі були найбільш впізнаваними, але далеко не єдиними прихильниками лібералізму. Крім того, становище українського ліберала в наявних політичних умовах було надзвичайно вразливим на удар, як з боку більш радикальних українських угруповань, так і з боку польської влади.

Трапляються й бездоказові твердження, як наприклад про шляхетське походження Рудницьких. Можливо, так і було, але для цього потрібно було б більш детально описати родовід. Базувати таке твердження винятково на закінченню прізвища на «-цький» означає, що Автор не знає, наскільки прізвище Рудницькі було розповсюджене і не обов'язково пов'язане зі шляхетством. В інших випадках Автор більш обережно формулює свої здогади, але все одно вони залишаються лише припущеннями. Попри те, Автор їх повторює, начебто вони є фактом: “Вочевидь часті переїзди були зумовлені не тільки специфікою професії нотаря Івана Рудницького, але й тим, що сім'я, враховуючи походження дружини, довго не могла інтегруватися в досить консервативний і традиційний мікросвіт галицьких містечок.” (с. 57).

Іншим прикладом надто поспішного висновку є наступне твердження: “У 1860-х роках понад половина новонароджених у єврейських родинах Львова були з офіційно незареєстрованих релігійних шлюбів. Отже, дозволити собі офіційну реєстрацію могла далеко не кожна єврейська сім'я”. У даному разі потрібно було вказати, що ціни на реєстрацію цивільного шлюбу були фінансовою перешкодою для більшості єврейських родин — якщо так дійсно було, у чому я сумніваюся. На мій погляд, не ціни на реєстрацію цивільного шлюбу були перешкодою, а бажання дотримуватися єврейської традиції і побоювання опинитися поза єврейською громадою.

Якщо мова про родинні зв'язки Рудницьких, то Автор згадує про родичів Іди Шпігель / Ольги Рудницької — родину Полонецьких. З його слів виходить, що це найближча родина, себто брат матері. Але як тоді пояснити, що його прізвище Полонецький / Пордес, якщо дівоче прізвище Рудницької було Шпігель? Майже не з'ясовано фінансових підстав існування родини Рудницьких після смерті батька, Івана Рудницького. Очевидно, вдова отримувала пенсію? Дійсно родина Полонецьких була на той час однозначно заможною. Чи Полонецький фінансував навчання родича?

При нагоді міркувань про єврейське походження відзначу, що зовсім непереконливим є пояснення, що Михайло Рудницький вижив під час Другої світової війни, «бо мав великі шанси вижити», був відомий, інтегрований в українське суспільство, не був релігійним євреєм (с. 158). Здобувач знає про факт публічних доносів на Рудницького, міркує про його зовнішній вигляд, про існування завзятих ворогів, зокрема, серед українських націоналістів, але робить висновок, що вистачило бути «інтегрованим у суспільство», щоб мати шанс вижити.

Цікавими є авторові міркування (на с. 73–74) про ідентичність Михайла Рудницького, яка на час його першого перебування у Парижі була вже сформованою, але зустрічі і суперечки з поляками з Наддніпрянщини, які називали себе українцями, начебто спричинилися до більш чіткого осмислення власної української ідентичності. Я би трактувала це радше як припущення. Але вже чергові твердження викликають сумніви, зокрема на с. 75: “на українському літературному поприщі відкривалось значно більше можливостей, ніж на польському”. Адже співпраця з Леопольдом Стаффом, праця в Польській Книгарні Полонецького, видання Станіслава Бжозовського — все це було солідною підставою для кар'єри у польській культурі.

Принагідно відзначу, що найбільше запитань викликає у мене саме польський контекст, а радше його незнання. Для прикладу, (с. 109) журнал «Сигнали» Автор вважає ліберальним, тоді коли лише протягом першого півроку проявив відносний лібералізм у лівих поглядах, а після перших чисел став крайньо лівим. Рудницький не перекладав

Станіслава Бжозовського (с. 76), тому що той писав польською, та й видання здійснювалося польською мовою. Натомість Рудницький дійсно готував до першого посмертного видання твори найвидатнішого письменника і філософа доби модернізму, духовного батька польської лівиці. Що набагато гірше, аж до стор. 125 немає жодної згадки про Тадеуша Боя-Желенського. Без глибшого знання про цю постать неможливо зрозуміти героя, адже Бой був у польській культурі тим, ким хотів бути в українській культурі Михайло Рудницького.

Саме відсутність польського контексту я вважаю найбільшою прогалиною дисертації, набагато більшою, ніж відсутність аналізу двох найважливіших книжок Рудницького — *Між ідеєю та формою* (1932) та *Від Мирного до Хвильового* (1936). До речі, якби Автор звернувся до них, особливо останньої, не трапилося б помилкове твердження про те, що Рудницький лише з моменту розгортання сталінських репресій наприкінці 1930-их років відмовився від «радянськості». І ще одне принагідне зауваження: на с. 138 Автор ставить тезу про вимушену обережність висловлювань Рудницького щодо радянської України на сторінках «Діла». В дійсності це була цілеспрямована політика «Діла» і політичних сил. Вистачить переглянути кілька номерів періоду 1923–1925, щоб збагнути, що це була політична лінія «Діла», а не особиста позиція редактора літературного відділу цієї газети.

Хибою більшості авторів біографії буває надмірна захопленість своїм героєм і відсутність критицизму. Ілля Чедолума однозначно не потрапив у цю пастку. Скоріше, іноді він буває занадто критичним чи навіть несправделивим до свого героя.

Як на мене, бездоказовими є приписування Михайлу Рудницькому корисливості. Наприклад, на с. 156 зустрічаємо твердження, яке необґрунтоване і яке представляє Рудницького у вкрай невідгідному світлі: «Проте, враховуючи його добре знання німецької мови, а також той факт, що виготовлення цих фальшивих документів фінансово винагороджувалось, висока ймовірність того, що він брав участь у цьому процесі. Либонь, у тому ж бюро він міг виготовити якісь документи й для себе». Ми вкрай мало знаємо про те, що відбувалося у бюро перекладів Болеслава Чурука, з яким Рудницький був знайомий щонайменше з часів Першої світової війни. Відомо лише, що Чурук посмертно визнано Праведником світу. Чому застосовувати різні правила оцінки діяльності до власника бюро і до його співробітника? Чи не більш природно було б припустити, що Чурук мав довіру до старого знайомого і міг доручити виготовлення «правильних» перекладів?

Не менш сумнівним є припущення, висунуте на с. 147: «Ймовірніше за все, саме співробітництво з НКВС допомогло М. Рудницькому восени 1939 р., єдиному з колишніх співробітників «Діла», відразу отримати роботу в новому радянському часописі «Вільна Україна» і навіть увійти до складу редколегії разом із Ярославом Галаном, Петром Козланюком, Кузьмою Пелехатим та Михайлом Зайцем [296, с. 261]». Це припущення почерпнуте з мого дослідження, на що здобувач вказує, але не подає інших можливих причин такої «ласки» радянської влади, про які згадую як найбільш імовірні. Принагідно відзначу, що у викладі подій періоду Другої світової війни Автор користується розділом моєї книжки «Відвага і страх» (розділ «Український Гамлет»), і навіть метафорою «Гамлета».

Тезу про колабораціонізм Рудницького автор повторює на с. 179: «Михайло Рудницький також брав участь в операціях служб безпеки спрямованих на еміграцію, хоча й лише в якості інструменту для досягнення цілі». Насправді йшлося не про участь в операціях, а про зустріч з канадським комуністом, який прибув до УРСР. Інші прояви гаданого колабораціонізму — це публікації в закордонній пресі, які викривали діяльність українських націоналістів, про які сам здобувач пише, що можна мати сумніви щодо авторства Рудницького.

Інший приклад невиправдано упередженої інтерпретації, начебто до участі в “Нових шляхах” спонукали Рудницького високі гонорари, спонсорвані раднським консульством (с. 135). Це твердження, засноване на висловлюваннях Дмитра Донцова, щодо об'єктивізму якого необов'язково слід мати довіру. Зовсім неясно також, яким чином “Нові шляхи” мали би перебрати на себе видання ЛНВ? Адже видавцем ЛНВ була Українська видавнича спілка. Спочатку слід було б з'ясувати чи і який вплив мав Рудницький на Українську Видавничу Спілку, тоді, чи існував такий план перехоплення УВС і перетворення на «Нові шляхи».

До **технічних огріхів** можна віднести помилки в написанні імен і прізвищ, як авторів наукових праць, так і постатей, дотичних до Рудницького. Перераховуючи прізвища дослідників, у багатьох випадках Автор не подає повних імен, внаслідок чого іноді трапляються помилки (напр. с. 27: О. Веретюка – замість Оксани Веретюк). Трапляються механічні помилки, які вводять в оману читача (с. 55: Наталя Вахнянина – має бути: Анатолія Вахнянина). Є й фактичні помилки, напр. на с. 170 помилково названо Пархоменка Василем, хоч він Михайло, а на стор. 169 двічі надibuємо помилкове написання прізвища одного з найзавзятіших цькувальників Михайла Рудницького (Стребун замість Стебун). У цьому місці зрештою варто було пояснити, ким був Стебун — співробітником НКВД / КГБ, а в момент написання розгромної статті — керівником відділу в Інституті Літератури АН УРСР. Крім того, текст вимагав би уважної коректури, щоб усунути механічні помилки, як і літературної редакції, щоб усунути численні русизми. Ще одна помилка, яка вводить в оману трапилася в назві архіву ЦДАВО — Всеукраїнських об'єднань (с. 220) — повна назва звучить Центральний державний архів вищих органів влади.

Відзначені вище дискусійні положення, а також мої критичні зауваження не підважують загального теоретичного підґрунтя дисертаційного дослідження Іллі Чедолуми. Автор проявив свою методологічну підготовку і глибоке знання як самої біографії Михайла Рудницького, так і ширшого контексту — інтелектуального, культурного і політичного життя Галичини першої половини ХХ століття.

Вважаю, що праця відповідає вимогам порядку присудження наукових ступенів, а її автор, Ілля Чедолума, заслуговує на присудження Йому звання доктора філософії за спеціальністю 032 — історія.

Доктор габілітований гуманітарних наук, професор

Кафедри історії
Національного університету «Києво-Могилянська Академія»

О.Є. Гнатюк

Київ, 30 січня 2022